

NEOPÄTOVANÁ LÁSKA V MOTIVÁCII TRESTNÉHO ČINU

forenzní fórum

Anton Heretik¹
Andrea Heretiková Marsalová²

¹Katedra psychológie FF UK,
Bratislava, Slovenská republika

²REA – Ambulancia psychiatrie
a psychoterapie, Bratislava,
Slovenská republika

Kontaktní adresa:

prof. PhDr. Anton Heretik, PhD.
Katedra psychológie FF UK
Gondova 2
814 99 Bratislava 1
Slovenská republika
e-mail: anton.heretik@gmail.com

SÚHRN

**Heretik A, Heretiková Marsalová A.
Neopätovaná láska v motivácii trestného činu**

Na dvoch kazuistikách ilustrujeme motív neopätovanej lásky v rôznych trestných činoch. V prvom prípade bol 33-ročný muž stíhaný za trestný čin nebezpečného prenasledovania (stalking). Po dobu troch rokov posielal známej modelke vyznania lásky elektronickou a poštovou formou. Adresátka ignorovala tieto správy, ktoré sa potom zmenili na výčitky a vyhrážania jej a jej blízkym ľuďom. Psychologickým a psychiatrickým vyšetrením sa zistili vysoko nadpriemerné intelektové schopnosti, abnormná štruktúra osobnosti s črtami paranoidity, egocentrizmu, stenickými emóciami a konfliktovosťou. Diagnosticky bol stav uzatvorený ako bludová porucha erotomanického typu. Znalci konštatovali patologickú motiváciu trestného činu, navrhli zastaviť trestné stíhanie a nariadiť psychiatrickú ochrannú liečbu.

V druhej kazuistike bola 30-ročná žena, banková úradníčka stíhaná za spreneveru. U vyšetrenej sme zistili priemerné intelektové schopnosti, bez závažnejšej psychopatológie osobnosti. Nemala partnerský vzťah a vysokú finančnú sumu (220 000 eur) postupne odovzdala 28-ročnému mužovi, ktorý jej sľuboval lásku a vzťah. Tento muž s disociálnymi a histriónskymi črtami je stíhaný za celý rad podvodov, ktoré spáchal obdobným spôsobom. V tomto prípade išlo o nepatologickú, psychologicky zrozumiteľnú motiváciu. Oba prípady spája nenaplnený debaklový partnerský vzťah a neschopnosť racionálneho náhľadu.

SUMMARY

**Heretik A, Heretiková Marsalová A.
Unrequited love in a motivation of the crime**

Two case reports illustrate unrequited love in a motivation of different crimes. In the first case 33-years old man was prosecuted for dangerous pursuits (stalking). He was sending to a famous model confessions of love via e-mail and post during three years. The addressee ignored the messages and messages changed to remorse and then threats to her and her close people. By psychological and psychiatric examination we found above average intellectual abilities and abnormal structure of personality with traits of stenic motions, paranoia, egocentrism, disposition to conflicts. Diagnostic conclusion was delusional disorder, erotomanic type. Experts stated a pathological motivation of a crime, offered suspension of criminal proceedings and protective psychiatric treatment.

In the second case report there was a 30-years old woman, banking officer, prosecuted for a crime of defalcation. The examination found average level of intellectual abilities without serious personality psychopathology. She had no partner relationship and high finance amount (220.000 €) gradually gave to 28-years old man, who promised her love and relationship. This man with a personality disorder with histrionic and antisocial traits is prosecuted for a variety of frauds committed in a similar manner. In this case it was unpathological psychologically understandable motivation. The both cases are associated with unfulfilled debacled partner relationship and inability of critical insight.

Kľúčové slová: stalking, bludová porucha, erotomanický blud, sprenevera, debaklový partnerský vzťah.

Key words: stalking, delusional disorder, erotomanic delusion, fraud, debacled partner relationship.

ÚVOD

Lásku prenechávali psychiatricko-psychologické vedy dlho sfére záujmu umenia – literárneho, dramatického či výtvarného. Ak sa láskou zaoberali, tak ako otázkou všeobecnej psychológie emócií, alebo v rámci aplikovanej psychológie riešenia rodinných a partnerských problémov. Láska je zaradovaná¹ medzi vzťahové emócie, spolu so sympatiou, ale aj závišťou, nenávišťou, žiarlivosťou. Objekt lásky môže byť rôzny, môže ísť o rodičovskú lásku, bratskú lásku, lásku k vlasti, lásku k Bohu. Nás bude pre potreby našej práce zaujímať len erotická láska. „Erotická láska ... je túžba po úplnom splynutí, po spojení s druhou osobou. Svojou povahou je exkluzívna a nie univerzálna a je to snáď najklamnejšia forma lásky, ktorá existuje.“² Fromm vo svojom Umení milovať odlišuje lásku od zážitku „zamilovania sa“, kedy ide o zážitok náhlejšej intimitity, zrútenia zábran, spojený so silnou emóciou, odsúdený zo svojej povahy na krátkodobosť. Pohlavná túžba môže byť tiež stimulovaná láskou, ale Fromm odmieta Freudov názor, že ide len o sublimáciu sexuálneho pudu. Upozorňuje aj na fakt, že sa preceňuje citová stránka lásky. Zdôrazňuje paradoxnosť lásky, láska je síce výsledkom spontánnej citovej reakcie, ale zároveň aj vôle. „Milovať niekoho nie je len silný cit, je to rozhodnutie, rozvaha, sľub.“ Platí teda oboje, láska je individuálne jedinečná príťažlivosť medzi dvomi osobami a zároveň akt vôle. Partnerský súlad je podľa Kernberga³ založený na porozumení aspoň v dvoch z troch oblastí: eroticko-sexuálnej, psychologicko-vzťahovej a v spoločných ideáloch a názoroch. Podobne Sternberg⁴ hovorí o trojuholníku faktorov lásky – vášni, intimitate a oddanosti. Poněšický⁵ to dopĺňa o spoločný mýtus súnalezitosti, jedinečnosti páru. Pre dlhodobý vzťah potom hrajú podľa neho rolu aj spravodlivosť a rovnoprávnosť vo vzťahu, schopnosť riešiť vzájomné konflikty, je to skúška zodpovednosti a morálnych kvalít, zdravého úsudku a férovosti, vernosti a odriekania.

Všetky tieto úvahy predpokladajú pri láske istú vzájomnosť a aspoň relatívnu symetriu vo vzťahu. Nás však z forenzného hľadiska bude zaujímať jednostranná, neopätovaná láska ako kriminogénny faktor, ktorý spúšťal, podieľal sa na pretrvávajúci, či dokonca eskalácii kriminálneho správania. Neopätovaná láska môže postihnúť mužov aj ženy, čo chceme ilustrovať na dvoch kazuistikách z vlastnej znaleckej praxe.

KAZUISTIKA Č. 1

Vyšetrili sme 33ročného D. Š., ktorý je obžalovaný z prečinu nebezpečného prenasledovania – „stalkingu“. Trest-

ného činu sa mal podľa obžaloby dopustiť tak, že v období medzi rokmi 2009 až 2012 posielal poškodenej, známej modelke, elektronické správy, že sa mu páči, že sa s ňou chce zoznámiť, naliehal na stretnutie. Po tom, čo správy poškodená ignorovala, začal sa jej a jej známym vyhrážať, telefonoval jej príbuzným, posielal jej balíky, čo u poškodenej vzbudilo dôvodnú obavu o jej život a zdravie, ako aj život a zdravie príbuzných osôb.

Rodinná anamnéza vyšetreného je bez neuropsychiatrickej či kriminálnej záťaže. V osobnej anamnéze bol pôrod a raný psychomotorický vývin v norme, v detstve, ani neskôr v dospelosti neprekonal závažnejšie somatické ochorenia, či úrazy. Zaškolený bol bez adaptačných problémov, prospieval veľmi dobre až výborne ako na základnej škole, tak aj na gymnáziu. Mal v detskom a neskôr mladom veku pestré záujmy umeleckého (hudobná, výtvarná výchova) i športového charakteru. Neskôr sa sústredil na výtvarnú oblasť, uchádzal sa o štúdium na VŠVU, kde sa aj na druhý pokus dostal. Vysokú školu neukončil pre nespĺnenie podmienok, jeho subjektívny výklad zlyhania je však o zaujatosti učiteľov, zlých pomeroch na škole. Pôsobil rok ako au pair v Anglicku, neskôr ako „event manažer“ v sociálnom zariadení pre seniorov v USA. Od návratu na Slovensko sa venuje rôznym projektom od grafického po priemyselný design, informačným technológiám, softwaru, pôsobil aj v modelingu. V posledných rokoch sa usiluje o získanie európskych grantov na svoje projekty. Svoje projekty označuje ako veľmi úspešné a významné svojim prínosom. Nenašli zatiaľ dostatočné uplatnenie pre zlé podmienky, alebo nedocenenie. Podľa objektívnej anamnézy od otca ide o neúspešné projekty, na ktoré si bral úvery, a rodina ich musela splatiť. Oblasť záujmov a záľub dospelého veku je široká a vágna od tvorby po šport, modeling.

Vyšetrený je slobodný, bezdetný, bez aktuálneho partnerského vzťahu. Podľa subjektívnych údajov mal v období pubescencie krátkodobé príležitostné vzťahy s vrstovníčkami, vrátane sexuálnych stykov. Od 22.–23. roku až po súčasnosť sa prestal zaujímať o „povrchné“ vzťahy, hľadá trvalú partnerku, na celý život, je praktikujući kresťan. Veľa pracuje, a preto ani nemá dosť času a energiu na ich vytváranie. V zdravotnej anamnéze dospelého veku nie sú žiadne závažnejšie telesné ochorenia ani úrazy. V r. 2005 vyhľadal psychiatra pre psychosomatické ťažkosti, odvtedy užíva, „aj keď v malých dávkach“, anxiolytikum. Ďalšie kontakty s psychiatrom skotomizuje, po ich pripomenutí uvádza, že boli na želanie, či nátlak rodiny, kvôli majetkoprávnym úkonom, no subjektívne nemal žiadne ťažkosti, cíti sa plne psychicky i fyzicky zdravý. Je nefajčiar, alkohol konzumuje veľmi zriedka, popiera akékoľvek skúsenosti

s inými psychotropnými látkami. Osobnostne sa hodnotí ako ambiciózný, kreatívny, spoločenský, komunikatívny, je presvedčený o svojej výnimočnosti v pracovnej oblasti i v erotickej atraktivite. (Náhodne sme zistili, že absolvoval viacero korektívnych operácií tváre na plastickej chirurgii.)

Pri testovom vyšetrení zisťujeme, že intelektové schopnosti sú celkovo na úrovni zvýšeného nadpriemeru (IQc = 125). Mnesticke schopnosti sú celkovo na úrovni horného pásma priemeru. Pri vyšetrení osobnosti nenachádzame známky organického poškodenia CNS ani endogénnej psychózy (či už schizofrénie, alebo afektívnej poruchy). Myslenie je rýchle v tempe, bez formálnych porúch. V asociativite je sklon k vzdialeným abstraktným vzťahom, obsahovo je ovládané erotomanickým bludom. Osobnosť je abnormne štrukturovaná – výrazne stenická, egocentrická, s vysokou pohotovosťou ku konfliktovosti, vzťahovačnosti a paranoidite. Tento osobnostný terén sa stal východiskom abnormného vývinu, ktorý rezultoval do aktuálneho obrazu bludovej poruchy erotomanického charakteru. Bludný charakter obsahov potvrdzuje aj subjektívna nekritickosť, patologická evidencia, vplyv na správanie. U erotomanických bludov je bežné presvedčenie o láske, väčšinou k významnej, či slávnej osobnosti, snaha komunikovať s tou osobnosťou za každú cenu, presvedčenie, že niekto, alebo niečo bráni v tom, aby vzťah bol naplnený, čoraz väčšia naliehavosť v správaní. Do bludného systému presvedčení sa zvyknú zapájať aj obsahy iného obsahu – megalomaniacké (obžalovaný je presvedčený o vlastnej výnimočnosti, erotickej príťažlivosti, veľkoleposti svojich projektov, kde tiež nejakí jednotlivci, či inštitúcie bránia ich realizácii) a obsahy kverulačné (prokurátor, sudca, teraz už pravdepodobne aj znalec sú zaujatí, dopúšťajú sa na ňom bezprávia, proti ktorému sa musí aktívne brániť). Bludovú poruchu potvrdili aj znalci psychiatri (MUDr. Z. Gešová a MUDr. P. Nosáľová).

Obžalovaný sa cíti nevinný, svoje kontakty a pokusy vytvoriť vzťah s poškodenou pokladá za normálne prejavy náklonnosti, to, že sa cíti ohrozená, je problémom jej osobnosti („je nezrelá až infantilná, berie drogy“). Chýbanie náhľadu a nekritickosť patria ku znakom poruchy. Konanie vyšetreného teda môžeme pokladať za patologicky motivované, je v príčinnej súvislosti s jeho bludnými obsahmi myslenia. Prognóza resocializácie vyšetreného bude závisieť od efektu ochrannej liečby. Všeobecne však nie je prognóza u bludovej poruchy priaznivá, väčšinou sa podarí dosiahnuť len tzv. sociálna úzdrava.

KAZUISTIKA Č. 2

Znalecky sme vyšetrili 30ročnú Z. S., ktorá vystupuje ako svedok v trestnom stíhaní vo veci podieľníctva na trestnom čine sprenevery. Sama je obvinená zo sprenevery asi 220 000 eur. Rodinná anamnéza vyšetrenej je bez neuropsychiatrickej či kriminálnej záťaže. Rodinné prostredie opisuje ako vcelku harmonické, s prísnou výchovou. Citovalo bola viazaná najmä na otca, ktorý pred 2 rokmi zomrel. V osobnej anamnéze bol pôrod a raný psychomotorický vývin v norme. Neprekonala závažnejšie ochorenia ani úrazy. Školská adaptácia bola bezproblémová, prospieva-

la priemerne, nemala identifikované poruchy správania. Po základnej škole absolvovala rovnako s priemerným prospechom a bezproblémovo aj gymnázium. Od skončenia strednej školy je zamestnaná v peňažnom sektore, pracovala v súkromnej zmenárni a v troch rôznych bankách ako klientsky pracovník. Vo voľnom čase sa venovala spevu, od detských čias až po adolescenciu. Má rada prírodu, chová psov. Somato- a psychosexuálny vývin boli v norme, vyšetrená nemá funkčné sexuálne problémy. V partnerskom živote nadväzovala debaklové vzťahy (partneri s alkoholovou závislosťou, s promiskuitou), v posledných rokoch nemala dlhotrvajúcejší vzťah, posledné dva roky vôbec žiaden partnerský vzťah. Kamarátla sa a bývala s homosexuálne orientovanými mužmi, je pre nich priateľkou a oporou. Aj podľa objektívnej anamnézy veľmi túžila po stabilnom partnerskom vzťahu, založení rodiny a detoch. V zdravotnej anamnéze sa u nej okolo 18. roku objavili endokrino-logické ťažkosti s diagnostikovanou poruchou štítnej žľazy, so výrazným kolísaním hmotnosti až po značnú obezitu. (V čase trestného činu mala cez 120 kg, v čase vyšetrenia už „len“ okolo 90 kg.) U psychológa na vyšetrení bola dovtedy iba pri prijímaní do zamestnania, u psychiatra bola po nástupe do väzby, predtým sa nikdy psychiatricky neliečila. Povahovo sa hodnotí ako nekonfliktná, prispôsobivá, aktuálne udáva známky depresie.

Pri testovom vyšetrení sme zistili, že intelektové schopnosti vyšetrenej sú celkovo na úrovni hornej hranice priemeru. V štruktúre intelektu nezisťujeme známky deteriorácie na báze organického poškodenia. Úroveň a štruktúra intelektu je konformná so sociokultúrnym pozadím, vzdelaním a profesiou. Mnesticke schopnosti sú celkovo na úrovni stredného pásma priemeru. Vyšetrením osobnosti zisťujeme, že kontakt s objektívnou realitou je plne zachovaný. Myslenie je dostatočne rýchle v tempe, bez známk formálnych, či štruktúrne – obsahových porúch. Aktuálne je ovládané depresívnymi témami – pesimizmom, prežívaním viny, sebanenávisťou a pod. V emotivite v zásade dominuje stenická zložka, projikovali sa známky afektívnej lability s nižšou racionálnou kontrolou. Afektívna labilita môže súvisieť aj s endokrino-logickou poruchou. V sociálnom kontakte sa prejavuje u vyšetrenej zvýšená submisivita, responzibilita, afliancia, naivita a nezrelosť. Pri psychologickom vyšetrení nezisťujeme známky foren- zne významnej psychickej poruchy. Aktuálne je v popredí depresívna symptomatológia reaktívneho charakteru.

Čo sa týka vzťahu s obvineným M. Š., zoznámili sa cez internet. Pri prvých stretnutiach na ňu robil veľký dojem, prišiel na BMW X5 v koženej bunde, veľký fešák, pôsobil suverénne, „že nad neho nie je“. Napadlo ju, či nie je mafian, ale postupne ju presvedčil, že podniká v realitách, neskôr, že pracuje pre SIS. Po pár stretnutiach jej začal tvrdiť, že ju ľúbi, že chce s ňou rodinu a dieťa. Naďalej však s ňou komu- nikoval hlavne cez SMS a stretávali sa len v kaviarňach, nikdy spolu nemali, napriek jej snahe, sexuálny styk. Po dvoch týždňoch známosti si od nej požičal 3000 eur. Postupne žiadosti zvyšoval na 10 až 20 000 eur. Všetky peniaze brala z bankového sejf, ktorý spravovala. Pôžičky zdôvodňoval podnikaním, neskôr dramatickými príbehmi, v ktorých išlo o život jemu, jeho kolegom, neskôr aj vyšetrenej a jej rodiny. V čase, keď už jej dlhy narástli na vyše 200 000 eur, bola zúfalá, uvažovala o samovražde, M. Š. namiesto vrátenia peňazí žiadal

neustále ďalšie. Nakoniec sama oznámila svoju spreneveru na polícii. Vyšetrená mala k obvinenému veľmi silný erotický vzťah. Dodnes nemá plne kritický náhľad na jeho motíváciu k trestnému činu, zjavne však neprejavuje tendencie mu svojimi výpoveďami uškodiť. Má pocity viny, že ho „dostala do väzenia“, chcela by ho zachrániť, ale nevie ako. Stále k nemu cíti lásku. V jeho city už neverí, ale listy „motáky“, ktoré jej posielal vo väzení, na ňu urobili veľký dojem.

Mali sme príležitosť znalecky (spolu s MUDr. I. Androm) vyšetriť jej „partnera“, 28ročného M. Š., ktorý je stíhaný pre podielníctvo na trestnom čine sprenevery a v rade ďalších prípadov (na okresných súdoch po celej republike) pre pokračujúce trestné činy podvodu.

V rodinnej anamnéze vyšetreného je prítomná ako neuropsychiatrická, tak aj kriminálna záťaž. Otec a aj jeho matka sa ambulantne psychiatricky liečili a užívali anxiolytiká. Otec vyšetreného bol „najväčší pasák“, pohyboval sa v prostredí organizovaného zločinu, bol policajne vyšetrovaný, ale odsúdený len za marenie úradného rozhodnutia. Matka je majiteľka reštaurácií v Taliansku. Vyšetrený má zo strany otca údajne šesť, alebo sedem nevlastných súrodencov, každého s inou matkou, s ktorými sa nekontaktuje, a ich zdravotnú a sociálnu anamnézu nepozná.

V osobnej anamnéze bol pôrod a raný psychomotorický vývin v norme. Od troch rokov bol vychovávaný matkou a neskôr aj jej partnerom v Taliansku. Absolvoval s priemerným prospechom základnú školu. Strednú hoteliérsku školu so zameraním na kuchárstvo neukončil, „aby sa mohol zamestnať v rodinnej pizzerii“, aj neskôr pracoval ako kuchár, väčšinou len sezónne. Od príchodu na Slovensko pred štyrmi rokmi nebol nikde zamestnaný. Podľa subjektívnych údajov dostával peniaze do matky a bol „tichý spoločník“ v rôznych firmách. V podnikaní sa dostal do značných dlhov, na ich splatenie si požičiaval peniaze od rôznych osôb. Psychosexuálny vývin vyšetreného bol akcelerovaný s promiskuitnými tendenciami. Uvádza aj niekoľko dlhodobějších partnerských vzťahov, popri ktorých nadväzoval známosti aj s inými ženami. Aj v súčasnosti má dlhodobú partnerku, s ktorou sa chcel oženiť a založiť rodinu, pred pár dňami sa im narodilo dieťa. Vyšetrený hráva na výherných automatoch, popiera však známky závislosti, alebo že by hazardné hranie bolo dôvodom jeho dlhov.

Pri testovom vyšetrení zisťujeme, že intelektové a pamäťové schopnosti sú celkovo na dolnej hranici priemeru. V osobnosti sme nezistili známky závažnej psychickej poruchy. Diagnosticky sme ho uzavreli ako abnormne štrukturovanú osobnosť s histriónskymi a dissociálnymi črtami.

Pri rozборе motívácie trestného konania sme akcentovali, že vyšetrený bol už v minulosti 3krát odsúdený pre trestné činy podvodu a pre rovnaké trestné činy je vyšetrovaný v rade ďalších prípadov. Ide teda o výraznú perseveranciu kriminálneho správania. Pri aktuálne vyšetrovanom trestnom čine proband svoje trestné činy buď

popiera, alebo bagatelizuje a nepokladá ich za kriminálne. Poškodené údajne nepodviedol, len si od nich peniaze legálne požičal na svoje podnikanie. Aj v aktuálne vyšetrovanom trestnom čine síce priznáva, že od Z. S. prevzal vyššiu sumu peňazí (priznáva len asi polovičnú sumu, ako sa uvádza vo vyšetrovacom spise, a aj tú v priebehu rozhovoru mení). Išlo však o dobrovoľnú pôžičku z jej strany, pri ktorej nemal vedomosť, že pochádza zo spreneverených peňazí z banky. Z výpovede svedkyne, svedkov z jej okolia a vzájomnej písomnej a elektronickej komunikácie je však zrejmé, že si svedkyňa svojimi sľubmi a flirtujúcim správaním na seba silne citovo nadviazal, využil jej citovú frustráciu a manipuloval s jej citovým prežívaním, a to ako pozitívnymi emóciami (láska, pozornosť, ocenenie), tak aj negatívnymi (strach o neho, o život svedkyne a jej rodiny). Podobne ako v iných prípadoch je dominantná motívacia trestného konania zisťná (vlastný finančný prospech). Sekundárnou motíváciou je získanie moci a prevahy nad druhou osobou, pohrávanie sa s jej prežívaním.

Súčasťou vyšetrovacieho spisu boli prepisy ich SMS komunikácie a motáky, ktoré jej posielal vo vyšetrovacej väzbe. Vyberáme z nich:

„...keď som si prečítal tvoj list skoro mi až slzička vypadla, napísala si mi list plný lásky a nehy, si dobrý človek ... práve teraz sa moje pery približujú k tvojim bližšie, bližšie a už ťa krásne bozkávam ... cmuk, cmuk, cmuk ... posielať ti veľké srdiečko, celé doobedie som ho robil ... miluješ ma ešte aspoň trošku?“

DISKUSIA A ZÁVER

Sternberg³ na základe kombinácie prítomnosti troch spomínaných faktorov (vášeň, intimita, oddanosť) popisuje 8 typov lásky: 1. Neláska, 2. Priateľská láska, 3. Slepá láska, 4. Prázdna láska, 5. Romantická láska, 6. Spoločnícka láska, 7. Hlúpa láska, 8. Dokonalá láska. Zdá sa, že nami popísané prípady sa nedajú zatriediť ani do jedného z týchto typov, práve pre tú asymetrickosť, jednostrannosť, proste neopätovanosť. Asi najbližšie sú tomu, čo sa nazýva⁶ debaklový vzťah. V takomto partnerskom vzťahu ťahá vždy jeden za kratší koniec, ale doplácajú naň obaja.

Pozoruhodné, že rozum, či presnejšie intelektové schopnosti nijako nechránia pred vytvorením takehoto vzťahu. Nami posudzovaný D. Š. bol vysoko intelektovo nadpriemerný, žena z druhej kazuistiky mala intelekt na hornej hranici priemeru, a takmer o 20 bodov IQ vyšší ako muž, ktorým sa nechala manipulovať a zneužívať. Nerozum, či presnejšie nekritickosť mala v prvom prípade charakter bludný psychotický (erotomanický). V druhom prípade išlo o psychologicky zrozumiteľný motív, ale s rovnako tragickými dôsledkami.

LITERATÚRA

1. Nakonečný M. Lidské emoce. Praha: Academia; 2000.
2. Fromm E. Umenie milovať. Bratislava: Obzor; 1966: 52.

3. Kernberg O. Normální a patologická láska. Praha: Portál; 1999.
4. Sternberg R. The triangle of love. Intimacy, Passion, Commitment. New York: BasicBooks; 1988.

5. Poněšický J. Fenomén ženství a mužství. Psychologie ženy a muže, rozdíly a vztahy. Praha: Triton; 2004.
6. Plzák M. Poznání a léčba poruch manželského soužití. Praha: Avicenum; 1973.